

A művelési ágak változásai a Homokhátságon

Farkas Jenő Zsolt

A Duna-Tisza közti Homokhátság különleges természeti értékekkel bíró „kultúrtáj”. Mai arculata a külső erők és az ember felszínformáló tevékenysége nyomán alakult ki. A területen e két tényező folyamatosan, de mindig eltérő mértékben hatott, még a legutóbbi történelmi időkben is. Ez más tájaktól eltérő „speciális” tájfejlődést eredményezett. E rövid dolgozatban a mezőgazdaság – az ember egyik legkorábbi és legnyilvánvalóbb felszínformáló tevékenységének – művelésiág-változásait igyekszem nyomon követni a honfoglalás korától napjainkig. Az 1990 utáni történéseket külön ki kell emelni, hiszen a rendszerváltozás után a mezőgazdaság tulajdon-, birtok- és piaci viszonyai megváltoztak, és jelentős hatással voltak a művelési ágak szerkezetére is.

A múlt

A honfoglaláskor őseink a Kárpát-medence sík- és dombvidéki tájainak gazdasági birtokbavételére törekedtek. Ebben az időszakban a tájat erdős sztyeppként jellemezhetjük, melyet kiterjedt lősz- és homokpuszták tarkítottak. Nagy területet foglaltak el az árterek is, melyek a törté-

nelmi Magyarország egynyolcadát tették ki (Frisnyák S. 1999). Nem meglepő tehát, hogy ez jelentősen befolyásolta eleink gazdálkodását, melyet **Andrásfalvy Bertalan** után **ártéri gazdálkodásnak** nevezünk A fő ágazat az állattenyésztés volt. A honfoglalók kb. 400 000 főt tettek ki, viszont kb. tízmilliós állatállomány érkezett velük a Kárpát-medencébe (Gyórfy Gy. 1987). Az ártéri gazdálkodás rendszerének lényege, hogy a legelő-váltás rendjét a folyók ismétlődő áradásai határozták meg. Tavasszal és ősszel a magasabb térszíneken, nyáron és télen a mélyebb fekvésű területeken legeltettek. Ezt a rendszert hívják réti transzhumációnak is. Ez a gazdálkodás a fennálló természeti viszonyokkal összhangban volt, azok minden előnyét igyekezett kihasználni. Az állattenyésztés egyébként egészen a 19. századi gabonakonjunktúráig megtartotta vezető szerepét.

A területhasználat erősen befolyásolta a települések kialakulását. Mivel az állatokkal az embereknek is „menniük kellett”, így kialakult a **kettős szállásrendszer**. A nyári szállás volt az ideiglenes település, melyből a hódoltság időszaka után a nagyhatárú mezővárosok kialakulásával a tanyák keletkeztek. (Fontos meg-

jegyezni, hogy léteznek más elképzelések is a tanyák egy részének eredetére vonatkozóan.) A téli szállás általában a folyómenti területeken feküdt, és ezekből keletkeztek az állandó települések.

A téli szállások mellett indult meg a földművelés, jórészt löszön és csernozjom talajokon. Természetesen a társadalmi viszonyok (hűbéri rendszer, jobbágygazdaságok kialakulása) és a technika fejlődése (fordító eke, nyomásos gazdálkodás) nyomot hagyott a gazdálkodáson. Történettudományunk a 13–14. századra teszi a középkori mezőgazdasági forradalom idejét is (pl.: a maghozamok átlaga négyeszeresére nőtt ebben a korban).

A 14–17. században egy, a táji sajátosságokhoz igazodó árutermelő mezőgazdaság alakult ki a területen. Jellemzője a komplex ártéri földhasznosítás, de fő profilja az állattenyésztés. A mezőgazdaság központjai ekkor a mezővárosok, melyek népessége főleg a 15. század folyamán gyorsan növekedett. Ezzel párhuzamosan zajlott le a falvak elnéptelenedése, melynek következtében a jobbágytelkek 30–50%-a megműveletlen maradt (Frisnyák S. 1999). Ezt a folyamatot pusztásodásnak nevezzük. A terület a török hódoltság időszakában több szempontból is súlyos veszteségeket szenvedett; egyrészt a népesség tekintetében, másrészt a természeti környezet degradálódásában. Ez alatt különösen az erdőségek területének csökkenését kell értenünk, amely aztán más hatások következtében a későbbiekben még jobban felgyorsult.

A 16. században az európai agrárkonjunktúra és árforradalom jelentős hatással volt a Homokhátság gazdaságára. Nyugat-Európában a protoindusztriális fejlődéssel összefüggésben nőtt az élelmiszerkereslet, amelynek hatására Magyarországon többirányú folyamatok indultak el. Az állattenyésztés újra fellendült

és jelentős mennyiségű vágómarhát szállítottunk a nyugati piacokra. A vágómarhatartás központja a Kiskunság és a Homokhátság volt. Éves szinten mintegy 120 000–150 000 marha volt az export nagysága (Frisnyák S. 1999).

A vágómarhán kívül a magyar bor után is megnőtt az érdeklődés. Ez szintén kihatott a Homokhátságra, hiszen Bél Mátyástól (1737) tudjuk, hogy Nagykőrös és környéke jelentős vörösbortermelő vidék volt. A minőségről pedig talán elég annyit megjegyeznünk, hogy Bél Mátyás szerint jobb volt, mint az egri boroké. Kereskedelmi szempontból is sokkal fontosabb volt, hiszen mennyiségileg annak sokszorosát tette ki. (A futóhomok elleni védekezésül már a 16. században alkalmazták a szőlőtelepítést.) A harmadik lényeges változás a hazai gabonaárak nagymértékű emelkedése volt, melynek következtében ettől az időszaktól nagymértékben nőtt a gabonatermelés és kialakultak a majorsági gazdaságok. A természeti környezet e három folyamat következményeként tovább romlott. További jelentős erdőségek tűntek el, illetve az intenzív állattenyésztés következtében szabad homokfelszínnek alakultak ki.

A 18. századra a társadalom egész országot átfogó környezetalakító munkája már „nyomokat” hagyott a tájon. Témánk szempontjából ezen időszak más miatt is fontos. A török kiűzése után a 17–18. században a térség újratelepülése zajlott le részben szervezett telepítések, részben visszatelepülés, részben pedig spontán beköltözés révén. Jellemzője volt ennek a folyamatnak a föld szabadfoglalása (a mezővárosi gazdák mind több régi falu határát igyekeztek bekebelezni), illetve a legelőváltásos gazdálkodás (Novák L. 2002). A mezővárosokhoz akkora határreszek tartoztak, hogy azokat a városból kijárva nem lehetett megművelni, így a

határban újra kialakultak az ideiglenes szállások, amelyekből végül állandó település lett, a tanya. Kecskemét, Nagykőrös, Halas, Hódmezővásárhely és Szentés ebben az időszakban vált jellegzetes tanyás mezővárossá.

A 18–19. század fordulóján először csak helyi szinten, aztán később országos méretekben megkezdődtek a folyószabályozási és árvízmentesítési munkálatok. A Homokhátság tája megváltozott. A futóhomok még a városokat is veszélyeztette. Különösen érintett volt Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd és Kecel. A veszély ellen a már bevált szőlőtelepítéssel, gyümölcsösök telepítésével, erdősítéssel és kerti növénykultúrák létrehozásával védekeztek. Lényegében tehát kialakult a „homoki kultúráknak” nevezhető termelési szerkezet. Az állattenyésztésnek ebben a korszakban volt egy utolsó fel-futása a gyapjúkonjunktúra idején, de lényegében ettől az időszaktól kezdődően a növénytermesztés lett a vezető ágazat.

A 19. század közepétől az intenzív kultúrák is teret nyertek. A már említett kerti növénykultúrák elterjedését segítette, hogy német specialisták, „iparkertészek” érkeztek Kecskemétre, és itt megtelepedtek. A németek mellett 1865-ben Nagybecskerekben megalakult az első bolgárkertészet is. 1900-ban Ócsán is kialakult egy központ. Sikerüket jelzi, hogy megkezdődött az állami bolgár rendszerű kertészetek szervezése. Cegléden 1940-ben jött létre egy telep.

Mindezek után nem meglepő, hogy az Alföld legjelentősebb zöldségtermelő tájkörzete Kecskemét és Nagykőrös környékén alakult ki (Novák L. 2002). Mivel a Homokhátság talajadottságai sem egységesek – hiszen a fekete homoktól a szikes szürke homokig találhatóak itt talajok – így ennek megfelelően némi

differentiáltság is kialakult a termelésben. Nagykőrös az uborkatermesztés központja volt; szállítottak Bécsbe, sőt Szentpétervárra is. Az uborka mellett még a bab, a káposzta, a paradicsom és a petrezselyem volt fontos termék. Kecskeméten a gyümölcs, különösen a meggy, a cseresznye és a sárgabarack volt jelentős. Kiskunhalason szintén a szőlő- és gyümölcskultúrák határozták meg a gazdálkodást (Novák L. 2002)

Az 1875-ös év történései csak tovább erősítették a fentebb már leírt folyamatokat. Ebben az évben jelent meg a filoxéra-fertőzés Pancsován, mely nem sokára jelentősen átalakította Magyarország szőlőművelését. A homok filoxéra-„mentességét” kihasználva a homoki szőlőkultúra felvirágozott. A homoki területek ára a holdankénti 20–60 koronáról 800–1000 koronára emelkedett. Az ország szőlőművelésének súlypontja ide helyeződött át. Kecskeméten jelentős szőlőnemesítő munkát folytatott Katona Zsigmond és Matthiász János, illetve működött itt állami kutatótelep is. Weber Ede 1890-ben híres szőlészetet hozott létre Helvecián. Ezt a folyamatot mutatja Pest-Pilis-Solt vármegye művelési ágainak megoszlása 1895-ben (1. táblázat).

A legfontosabb homoki bor a csengődi rizling, a szabadszállási rizling és a kadarka, valamint a tiszaujai burgundi vörös volt. A minőségről ekkor már kevesebb jót lehet elmondani, mint korábban, különösen a homoki fehér borok tekintetében.

A korszakban már jelentős volt a futóhomok megkötésére irányuló erdőtelepítés is. Főleg akác, törpenyár, boróka és cserjések telepítésével foglalkoztak, de az 1850-es évektől fekete fenyőt is telepítettek. Az állattenyésztésben új elemként a méhészkedés és a baromfinevelés jelent meg ebben az időszakban.

1. táblázat

A vármegye művelési ágankénti területe az 1895. évi összeírás szerint

Művelési ág	Terület (kat. hold)	Megyei adat	Országos átlag
Szántóföld	1 096 240	52.11%	42.81%
Kert	15 984	0.76%	1.34%
Rét	216 505	10.29%	10.19%
Beültetett szőlő	45 215	2.15%	0.69%
Parlag szőlő	6 854	0.33%	0.30%
Legelő	376 911	17.91%	13.03%
Erdő	191 787	9.12%	26.60%
Nádas	32 040	1.52%	0.29%
Nem termő terület	122 222	5.81%	4.75%
Összesen	2 103 758	100%	100%

Forrás: Borovszky S. szerk.: Pest-Pilis Vármegye monográfiája II. kötet

A II. világháborút és az átmeneti időszakot követően – többszöri próbálkozás után – 1958–1961 között a kollektivizálás ideje következett a mezőgazdaságban. A Homokhátságon két speciális szövetkezeti forma is kialakult, mivel a politikai vezetés rájött, hogy a homokot emberek nélkül nem lehet megművelni, így az elvándorlás mérséklése érdekében engedményeket tettek. A két speciális forma a következő volt: a termelőszövetkezeti csoportok és a szakszövetkezetek. Az előbbi a homoki szántóterületek, míg az utóbbit a szőlő- és gyümölcsültetvények művelésének esetében alkalmazták. A szakszövetkezetek lényege abban fogható meg, hogy a tagság anyagi érdekességét hangsúlyozta (ez egyéb szövetkezeti formáknál is megvolt, de nem ilyen mértékben). Az ültetvényeket csak „eszmeileg” tagosították („fent közös, lent maszek”). A tagok területükön családi művelést folytattak, és a nagyüzemi alapokba történő befizetéseken túl jövedelmükkel szaba-

don rendelkeztek. A társadalmi és tulajdoni változások mellett a termelésben is változást jelentett, hogy – zömében politikai nyomásnak engedve – a szövetkezetek a gazdaságosan nem hasznosítható területeket is művelésbe vonták. Emiatt nagy területeken öntözőrendszereket kellett kiépíteni, ám ez további meg nem térülő költségeket jelentett a termelésben, és kedvezőtlen folyamatokat indított el a talajokban. A régi, géppel nem művelhető ültetvényeket igyekeztek kiváltani új nagyüzemi telepítésekkel. Mindent megtettek az iparszerű mezőgazdasági módszerek bevezetésére a homoktalajokon is, hiszen a KGST keretében kötött hosszú távú szerződések folyamatosan biztosították a piacot a magyar agrártermékek számára. A mezőgazdasági termékek exportja pedig kiemelkedően fontos volt az ország számára a külkereskedelmi mérleg javítása érdekében. Történelmünkben egyébként ez volt az első időszak, amikor agrárkivitelünk jórészt Kelet-Európa felé irányult.

A rendszerváltás után

1990 után a magyar mezőgazdasági termelés társadalmi-gazdasági környezete megváltozott. Az 1991-ben és 1992-ben elfogadott kárpótlási törvények és az 1992-es szövetkezeti törvény a tulajdonviszonyok alapvető átalakulását hozta. Az 1990-es évek közepén a kárpótlás folyamán 1,5 millió tulajdonos kapta vissza a korábban kollektivizált birtokát. Ennek következményeként a földtulajdon és a termelés szétvált. Azonban a nagyarányú tulajdoni mozgások ellenére sem tudott egy életképes birtokstruktúra kialakulni, így a birtokrendezés és a tulajdonlás problémái a mai napig kísérik az ágazatot. További gond volt, hogy jelentős vagyoni- és piacvesztést is elszenvedett az agrárium (a vagyonszétválás már 1990 előtt megindult). Az elmúlt tíz évben a környezetvédelem, majd vele együtt a természetvédelem előtérbe kerülésével – az EU-s csatlakozás közeledtével – egyre inkább az agrár-környezetgazdálkodás és egy környezettudatosabb szemlélet elfogadása, elterjedése indult meg – jórészt a támogatási rendszernek köszönhetően – a gazdálkodók és a mezőgazdasági vállalkozások körében.

A társadalmi-gazdasági változások mellett – már korábban is meglévő – természeti problémák ismételt felszínre kerülése is meghatározó volt ebben az időszakban. Konkrétan a talajvízszint csökkenése, az éghajlat melegebbé és a csapadék hiánya. A mezőgazdaság számára ez azt jelenti, hogy valamilyen formában választ kell találnia a változó természeti környezetben történő gazdálkodás módozataira. Az Európai Unió a KAP reformjával jelölte ki a válaszadás irá-

nyát, amelyben célként fogalmazta meg az agrártermelés fenntartható fejlődési pályára állítását és a környezet további degradációjának megakadályozását, tehát a környezettudatos szemlélet és az agrár-környezetgazdálkodás elterjesztését.

Mindezen természeti, társadalmi és gazdasági változások eredményeképpen a művelési ág szerkezetben is változások következtek be. Mivel a Homokhátság területe sajátos területi kategória, így a kutatáshoz új adatgyűjtési és feldolgozási módszerek alkalmazása szükséges. A térinformatika elterjedése a kormányzati szférában – a területi elemzési és monitoring feladatok elvégzésére – új lehetőséget, és eszközt ad a tudomány kezébe is. Az Európai Unió 1985-ben indította el a CORINE programot¹, melynek során az 1990. és a 2000. évre készültek el – egy-egy módszerrel és tematika alapján – felszínborítottsági adatbázisok. A projektben a később csatlakozó országok, így Magyarország is részt vett. A CLC2000 program² fontos újítása volt a földhasználati változásokat bemutató térinformatikai adatbázis kidolgozása, mely lehetővé teszi az elmúlt 15 évben a művelési ágakban bekövetkezett változások, illetve trendek felderítését.

Ez alapján a Homokhátság mintegy 791 000 ha-os területén 66 600 ha-on következett be a földhasználatban változás, melynek egyenlegét a 2. táblázat mutatja. A táblázatból jól látszik, hogy egyedül csak a mezőgazdasági felszín területe csökkent – mintegy 10 360 ha-ral – 1990 és 2000 között. A többi felszínborítási kategória részesedése nőtt, közülük is legjelentősebben az erdő és természetközeli felszínnek 9 730 ha-ral.

¹ Coordination of Information on the Environment² CORINE Land Cover 2000

2. táblázat

A földhasználat változása a Homokhátságon 1990–2000 között (1. szint)

Felszínborítási kategória	1990 (ha)	2000 (ha)	Egyenleg (ha)
Mezőgazdasági területek	28673,12	18313,61	-10359,51
Mesterséges felszínek	5,45	475,26	469,82
Erdők és természetközeli felszínek	37152,91	46886,07	9733,16
Vizek	124,04	271,72	147,68
Vizenyős területek	15,03	23,87	8,84
Nincs adat	637,37	637,37	0,00
Összesen érintett terület:	66607,90		

Forrás: Corine 2000 Land Cover Changes, ©European Environmental Agency, Copenhagen, 2005.

3. táblázat

A földhasználat változása a Homokhátságon 1990–2000 között (3. szint)
(A táblázat csak azokat a kategóriákat tartalmazza, amelyek mindkét évben megtalálhatóak az adatbázisban)

Felszínborítási kategória	Egyenleg (ha)
Szőlők	-6256.94476
Nem öntözött szántóföldek	-202.77973
Átmeneti erdős-cserjés területek	-1833.27083
Gyümölcsösök, bogyósok	-1336.58717
Elsődlegesen mezg. ter. jelentős természetes növényzettel	-1233.49034
Komplex művelési szerkezet	-0.84871
Szárazföldi mocsarak	8.84163
Állóvizek	147.68234
Természetes gyep, természetközeli rétek	428.09858
Rét / legelő	671.14374
Vegyes erdők	1172.14294
Tülevelű erdők	1301.89924
Lomblevelű erdők	8664.2946

Forrás: Corine 2000 Land Cover Changes, ©European Environmental Agency, Copenhagen, 2005.

A fő trend – a mezőgazdaság által használt területek csökkenése – megállapítása után érdemes áttekinteni a részletesebb, 44 osztályt tartalmazó rendszerben bekövetkezett változásokat is. Ezeket a 3. táblázat foglalja össze.

A legnagyobb területi csökkenést éppen a „homoki kultúrák” alapját képező és régen a homok megkötésében meghatározó szerepet játszó szőlő- és gyümölcsös területek szenvedték el. A figyelmes szemlélő ezt a folyamatot Kiskunmajsja–Kiskunhalas–Jánoshalma térségében – a táj tudományos módszer nélküli vizsgálata alapján is – jól nyomon követheti. A szőlőterületek több mint 30%-ából szántó lett, míg 20%-ából rét, legelő. A gyümölcsösök 60%-a is szántó hasznosításba került, míg 30%-uk komplex művelési szerkezetet mutatott a 2000-es felszínborítás értékelésekor. Ennek ellenére a szántók területe tíz év alatt összességében mégis 2200 ha-ral csökkent, melyből 200 ha különböző mesterséges felszín kategóriákba került (zömmel települési területek), míg meghatározó részükből rét/legelő és erdő területek váltak. A területhasználati változások közül a legjelentősebb az erdők területének növekedése, melynek 20%-a mezőgazdasági területek betelepítésével keletkezett, míg a fennmaradó rész a korábbi átmeneti erdőterületek fejlődésével. A változások pozitív vagy negatív irányának minősítése természeti és társadalmi tényezőkkel történő együttes komplex vizsgálatokat, így további kutatást igényel.

A művelési ágak változásainak hosszú távú trendjeiről az országosan is érvényes

megállapításokat vonhatjuk le a Homokhátság területére nézve. A szántóterületek és a rét-legelő területek aránya a 19. sz. második feléhez képest napjainkra csökkent, míg az erdőké jelentősen nőtt. Az összefoglaló adatokat a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

A művelési ágak megoszlása 1895-ben, 2000-ben és 2003-ban

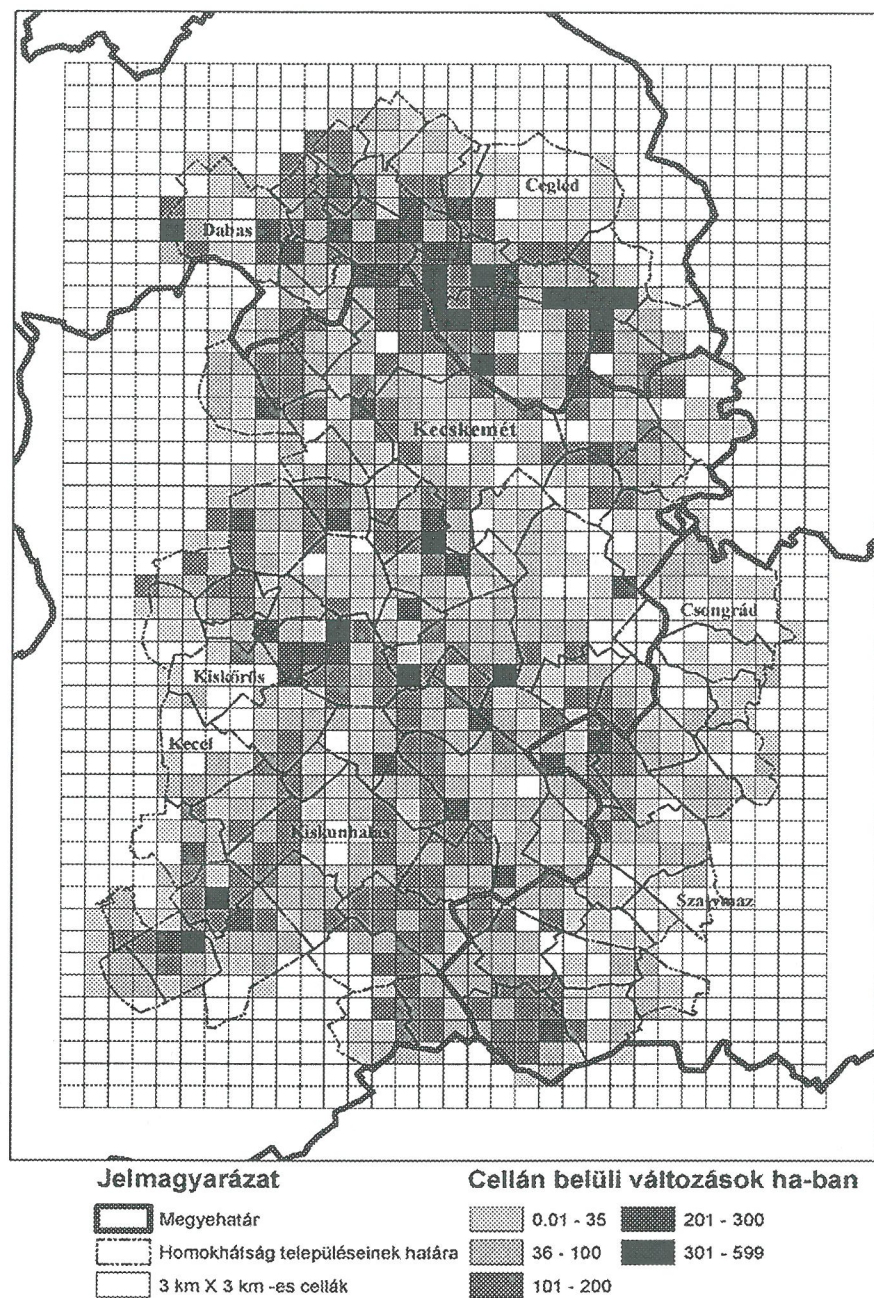
Művelési ág	1895 (vármegyei adatok) (%)	2000 ÁMÖ (%)	2003 (tanyai adatok) (%)
Szántó	52,11	44,8	61,11
Gyümölcsös	n.a.	2,17	2,54
Szőlő	2,48	3,55	3,23
Rét	10,29	3,74	5,71
Legelő	17,91	11,21	19,07
Erdő	9,12	29,38 ³	7,27
Nádas	1,52	0,6	0,37
Halastó	n.a.	0,33	0,08
Kert	0,76	0,9	n.a.
Kivett	5,81	3,32	0,62
Összesen	100	100	100

Forrás: Borovszky S. szerk.: Pest-Pilis Vármegye monográfiája II. kötet, KSH ÁMÖ 2000., FVM 2003-as gazdaregisztráció

A tanyákra vonatkozó adatok nagymértékben eltérnek a települési szintű adatoktól. A szántó és a legelő területek részesedése nagyobb, míg az erdő területeké kisebb települési mutatókhoz

³ Meg kell jegyeznünk, hogy ugyan a 2000. évi ÁMÖ statisztika kedvező képet mutat az erdőterületek vonatkozásában, de a valóságban ennél rosszabb a helyzet – ez az adatok felvételének módjából is következik –, hiszen a közigazgatási területre vetítve csak a térség 21,53%-át borítják erdők.

Földhasználat-változások a Homokhátságon 1990–2000 között
(Corine alapján)

képest. Ennek okait a tanyák eredetében, és a hozzájuk kapcsolódó gazdálkodási formában kell keresnünk. Korábbi évekből származó statisztika hiányában azonban trendeket nem lehet meghatározni.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Homokhátságon – a tanyák jelenlegi nagy száma ellenére is – a művelési ágak változása az országos trendekkel megegyező. A területen a felszínborítás változása az 1990 és 2000 közötti országos adatokkal összehasonlítva jelentős (Homokhátság 791 000 ha – 66 600 ha, országos 9 3000 000 ha – 421 000 ha), ami arra utal, hogy még nem alakult ki stabil földhasználati rendszer a térségben.

Irodalom

Borovszky S. (1990): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfiája I-II. kötet, Dövény, Bp.

Frisnyák S. (1999): Magyarország történeti földrajza, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Győrffy Gy. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III., Akadémiai Kiadó, Bp.

Molnár F. (1987): A szövetkezetek sokszínűsége Bács-Kiskun megyében. In: Simó T. szerk.: Szakszövetkezetek Bács-Kiskun megyében, Kiskunsági Mezőgazdasági Szövetkezetek Területi Szövetsége, Kecskemét. Novák L. (2002): Földművelő gazdálkodás az Alföldön, Arany János Múzeum; Nagykőrös

Rácz L. (1998): Az Alföld éghajlatváltozásainak hosszú távú trendjei, MTA RKK ATI, Kecskemét.

Romány P. (1987): Előszó a Szakszövetkezetek Bács-Kiskun megyében c. munkához. In: Simó T. szerk.: Szakszövetkezetek Bács-Kiskun megyében, Kiskunsági Mezőgazdasági Szövetkezetek Területi Szövetsége, Kecskemét.

